

Janis ja Maro. Kusjuures näiteballaadis ilmneb ka planeedi nähtavuse sesoonne eripära. Seda tüüpi muistendit, mis Eestis on valdavalt tuntud Friedrich Robert Faehlmanni kunstmuistendi “Koit ja Hämarik” kaudu, on Bulgaarias teada 50 variatsiooni.

Ka Suure Vankri kohta on väga suur valik astronüüme, alates Seitsmest Inimesest kuni Noa laevani, kusjuures ilmneb ka mitmetel rahvastel esinev seos Plejaadidega. Plejaadide endi ühte lihtsamat nimeversiooni on põhjalikult lahatud bulgaaria, rumeenia, albaania, kreeka ja türki rahvaste keeltes, võrdluseks ka inglise ja saksa keeles. Slaavi põhitüübi etümoloogiat vaadeldakse samuti mitmes erinevas slaavi keeles, lisaks veel ka mõningaid muid nimevariante. Ka Orioni tähtkuju on olnud Balkani rahvastele tähtis. Tähtkuju olulisus avaldub vaadeldavate nimede suures varieeruvuses. Sama põhjalikult kui eelnevad, on läbi töötatud ka Linnutee nimed.

22-leheküljelises käsitletud astronüümide registris on ära toodud ka kaks eesti-keelset tähtkujunime, Petruse Rist ja Suur Rist. Need nimed on leitud Jekaterinburgi (Sverdlovski) uurija M. E. Rut'i töödest.

Raamatu materjal on mahukas, süstemaatiliselt esitatud, sisaldab võrdlusi ja nimeparalleele ning on seetõttu rahvaastronoomia uurijale hädavajalik abivahend.

Andres Kuperjanov

Mõisad, mõisahärrad ja maarahvas

Mõisalegendid. Harjumaa. Koostanud Mari-Ann Rimmel. Kujundanud Angelika Schneider. Tallinn: Tänapäev, 2008. 503 lk.

Viimase kümendi rahvusteadustes on rahvapärimuses esile tulevad paigad samavõrra aktuaalsed kui mälupaigad eluloos ja kirjanduses. Tegemist on omamoodi ühiskondliku tellimusega, sest paljud nii või teisiti just identiteedi ning muutunud ja kadunud aegade tajumisest tulenevad teemad on tänapäeval olulised nii rahvuse, kogukonna kui ka üksikisiku tasandil. Asjaarmastajad on koostanud kodukoha internetilehekülgi ja raamatukesi oma küla või kihelkonna ajaloo ja pärimusega. Kahtlemata on need üllitised kohalikule kogukonnale erilise tähenduse ja väärtusega. Folkloristidki on asunud eisenliku usinusega koostama kohapärimust esitlevaid valimikke. Eesti Rahvaluule Arhiivi teaduril Mari-Ann Rimmelil ja tema juhitalval kohapärimuse töörühmal on valminud kohajuttude kogumikud Rõuge ja Järvamaa kohta: *Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus* (2001) ja *Arad veed ja salateed: Järvamaa kohapärimus* (2004). Mainitud kogumikud on valminud Rõuge ja Järvamaa inimeste ja institutsioonide toel ja ilmselgelt olnud nendele kogukondadele endile olulised.

Sama koostaja 2008. aastal ilmunud *Mõisalegendid. Harjumaa* (Tänapäev) preteenderib aga kindlasti üldisemale tähelepanule nii sisu kui ka vormi mõttes. Raamatu põhisisuks on pärimustekstid Harjumaa 12 kihelkonna 50 mõisa kohta. Tege-

mist on äärmiselt köitva teemaga ja enamus esitatud arhiivitekste pääseb siin esimest korda avalikkuse ette. Suurema osa raamatus esitatud materjalist moodustavad rahvajuttude konspektiivsed üleskirjutused, seega on need antud hästi literatuurses ja loetavas vormis, on ka üksikuid pikemaid kõnekeelseid helilindistuste litereeringuid jm.

Kogumiku keskmes on konkreetsete mõisate ja inimestega seotud pärimusjutud, mis üldjoontes pajatavad Harjumaa mõisatest lähtuvatest maa-alusest teedest, vanadest keldritest, hauakabelitest, headest ja halbade mõisnikest, mõisaprouadest ning mõisavalitsejatest. Küllap on enamik neist juttudest tüüpilised kogu eesti jututraditsioonis, sest rahvapärilisel on jõud üldistada, raskem on siin näha ja ära tunda erandlikku, seda, kuivõrd jutud kajastavad ikkagi talupoegade ja mõisa suhteid, reaalelu ja olmet.

Lisaks pärimustekstidele on valimikus oluline osa ajalool. Nimelt pakutakse raamatus ajaloolist teavet Harjumaa mõisate asutamise ja omanike ning hoonete kohta ning püütakse pärimustekste siduda reaalse ajalooliste isikute ja sündmustega. Just nimelt püütakse, sest aja jooksul suust suhu ja põlvkonnalt teisele edasi kandunud juttude puhul on tihti raske, kui mitte võimatu, tuvastada, missuguse konkreetse ajaloolise isiku, sündmuse või kohaga vastav rahvajutt seostub. Ajaloolise tõe määramisel pärimustekstides on aga sootuks hämar. Samavõrra võib kaheldavusi olla ka mitmetes ajalootekstides ja -ürikutel. "Nii et tõe ja luule piir on mõlemalt poolt hägune," nendib ka koostaja raamatu sissejuhatuses.

Raamatu pealkiri lubab aimata, et tegemist on esimese raamatuga sellest sarjast ja järgneda võiksid kogumikud teiste maakondade mõisate pärimusest. Ilmselt võib aga ilma palju spekulierimatagi öelda, et järgnevate maakondade mõisapärimus jääb Harjumaale alla, sest Tallinna lähedal asuv Harjumaa paistab tõesti silma nii mõisate uhkuse, rohkuse kui ka tihedusega, sellest tulenevalt nähtavasti ka talupoegade ja mõisahärrade vastuolude teravusega. Küllap siin võimendasid ja aitasid mõisapärimusel traditsioonis püsida Mahtra sõja ja 1905. aasta sündmused. Paljusid tollased sündmused on siin just peretraditsioonis edasi antud. Näiteks 1962. aastal üleskirjutatud mälestused 1905. aasta mässust Palvere ja Ravila mõisas on eredad ja teatud just mööda otsest pereliini (vt lk 211, 212). Ise 1987. aastal Juuru välitöödel osalenuna mäletan tollal üle 80aastase naise jutustust oma isast, kes mõisa teopoisina Inglites ja Maidlas mõisaid põletamas käis. Paljude nende jutustuste puhul on iseloomulik, et mäletatakse karistamist, mis mässule järgnes, mitte mässu ennast, sama on tunnuslik ka Mahtra sõja mälestustele (lk 227, 231, 305).

Välitöödelt meenub, et Juuru ja Rapla kandis olid hästi tuntud ka jutud Eesti kuulsaimast lindpriist Rummu Jürist (kodanikunimi arvatavasti Jüri Rummo, mitte Jüri Rumm, nagu siin isikute registris lk 497), kes siin rikkaid mõisnikke röövis ja vaest rahvast abistas. Küllap on koostajal olnud raske seostada neid jutte konkreetsete mõisate kontekstiga, nii on selle värvika kangelase ettevõtmistest valimikku jõudnud ainult kaks versiooni Rummu Jüri kullapeitmisest (lk 295, 341).

Rahvaluule elab stereotüüpides, variantides ja versioonides, sama süžee võib meie ette ilmuda erinevates Eestimaa paikades ja erinevate kohtade ja inimestega seostatult. Mõisatega seotud jutupärimuses on kindlasti mitmeid ühtseid jooni. Arvatavasti seostub nii mõnegi teise mõisaga ka väljaspool Harjumaad pajatus mõisaproua

äpardusest, kes peeretab või kaotab seltskonnas mõne intiimse asja. Süü avalikult enda peale võtnud inimene saab endale tavaliselt tänutäheks maatüki (lk 301). Rahvapärinus hoiab tallel ka eredaid ja dramaatilisi motiive. Muistend äärmiselt julmast karistusviisist, kunagi Pirgu mõisas toimunud vastuhakanud orja pea maha-kündmisest (lk 239) ei ole kindlasti seotud ainult mõisaga. Seda jutumotiivi võib leida Harjumaal ka teistes süžeedes. Mäletan, et lindistasin tolsamal Juuru välitööl kusagil Inglise mõisa lähedal Lau külas ühes peres jutu Malleristi mäest, kus raiskuläinud tüdruku pea oli härgadega ära küntud. Mägi asus sellesama talu maadel ja muistend oli kinnistunud ainult selle pere pärimusse.

Teejuht eestlaste mentaliteedi ja identiteedi juurde

Käesoleva kogumiku puhul tundub oluline hoopis see, et siin esitletud suure osa tekstide puhul ei ole tegemist pelgalt kohajuttudega, vaid omamoodi alustekstidega, mis juhatavad teed eestlaste kui rahva ajaloolise kujunemise juurde. Paljude mõisajuttude kaudu joonistuvad välja eesti rahva enesemääratluse ja mentaliteedi põhijooned. Koostajagi ütleb sissejuhatuses teraselt, et meie identiteedi juured peituvad mõisa-ajas.

Kaugest ajast alguse saanud eesti talupoegade vastasseis isandatega on olnud määrav kogu eesti rahva enesemääratluse kujunemisel. See vastandus, mille väljenduseks on näiteks jutud, kus mõisnikke kujutati lausa deemonlikuna ja mõisakeldrit, kus talupoegi peksti ja piinati, põrgulaadse kohana, on aidanud eestlastel üle elada peaaegu seitse sajandit kestnud orjapõlve. *Mõisalegendides* ette tulevad karmid tekstid naharibasid nulgivatest mõisnikest, hambutut mõisnikku või selle koera poegi imetama pidavatest talunaistest, mõisaproua poolt nuheldud rasedast talunoorikust lõhuvad küllap nii mõnegi tänapäeva inimese idealistliku kujutelma kunagisest mõisaajast ja toovad eesti talupoja pärisorjuseaegse maailmapildi meile lähemale. Selles maailmas oli talupoeg mõisahärrale vähem väärt kui jahikoer, kelle vastu talupoegi vahetati. Eesti Rahvaluule Arhiivis on tallel palju eestlaste perepärimuses põlvest põlve edasi antud lugusid, kus oma päritolu kohta teatakse, et vaarisa on sellesse paika sattunud, sest mõisnik olevat ta kunagi koera vastu vahetanud. Pärisorjade maailmapilti vahendavates juttudes on mõisahärral piiramatu võim talupoegade elu ja surma üle ehk: “Ma olen sinu kuning, kurat ja jumal,” nagu kõlavad Sausti mõisa krahv Tiesenhauseni suhu pandud sõnad (lk 55). Kuradijuttude uuriija Ülo Valk on tõdenud et demoniseeritud sakste ja saksastatud kuradi usundiline veenvus aitas kaasa eestlaste kui rahvuse enesemääratlemisele 18. ja 19. sajandil. Rahvaluule kaudu mahamärgitud etniline ja sotsiaalne piirjoon kahe etnilise kogukonna vahel osutus niisama tugevaks, kui on nende tõsiste lugude jõud kujundada uskumisväärset maailmapilti (Valk 2009). Mina igatahes lugejana tajusin, et just need eesti talupoegade jaoks seda kurja “teist” kujutavad jutud annavadki *Mõisalegendidele* kuidagi kurva ja dramaatilise tonaalsuse. Praktikas on kurjuse kujutelmad universaalsed ja elavad edasi hoolimata muutustest ühiskonnas, samasuguseid vastandusi ja tegelikkuse mütologiseerimist olen ise täheldanud juttudes sõjajärgsest Tartu inimliha vorstivabrikust. Siin sai eestlaste jaoks kurjuse ekvivalendiks KGB ja nõukogude nomenklatuur.

Paljudes mõisalegendides kumab läbi väikese orjastatud rahva mentaliteet, kus peale hirmu ja vihkamise on tajutavad ka salajane austus, ihkamine, alalhoidlikkus ja kavalus. Eestlaste enesehinnangut on aidanud hoida jutud rumala mõisahärra või tigea kupja kavalusega üle trumpanud talumehest. Neis juttudes kujutatakse talumeest harva härrast rumalamana. Põlvkondade vältel kujunesid eestlastel välja uskumused saksa viha vältimiseks ning arvata on, et nendest mitte ainult ei räägitud, vaid neid tarkusi võidi ka tegelikkuses järgida. Jutu järgi olevat näiteks Lagedi mõisas saksa viha vastu kantud püksi- või seelikuvärvli vahele ömmeldud musta ussi pead või soola (lk 79, 441). Saksa viha vastu võis aidata ka ussisöömine (lk 124).

Ühtviisi nii viha- kui ka uhkuseasi on saksa veri eestlaste veres. Olen ise mitmel korral välitöödel kogenud, et tänapäeval räägitakse mõisas öö veetnud esiemast ja oma oletatavast saksa päritolust vaata et uhkusega. Sellest raamatust ei leia muidugi niisuguseid perekeskeid jutte, küll aga on siin mitmeid muistendeid noori neidusid ja naisi kimbutanud vägivaldsetest mõisahärradest ja kubjastest. Ühel juhul on kohanime tekkimistki (Laitse Reomägi, lk 360) seostatud kupja häbiväärse teoga.

Jutud õiglastest ja headest mõisnikest on selles raamatus kindlasti vähemuses ja arvatavasti seotud hilisema aja mõisahärradega. Hea härrana on siin näiteks kujutatud Kostivere Rosenit (99), Haljava mõisnikku krahv Kotzebuet (161, 215, 217), leidlik ja kummaline on krahv Manteuffel (203).

Sisu vs vorm, sõna vs pilt

Mõisalegidid. Harjumaa on igati hästi viimistletud ja kena raamat. Tegemist on laiale huviliste ringile mõeldud tekstivalimikuga, kus tänapäeva lugejal aitab pärimustekstidest aru saada raamatu lõppu lisatud mõistete ja sõnade seletuste register. Sügavama ajaloo huviga lugejatele on raamatus koostatud mõisaomanike ja ajalooliste isikute register. Väljaandes avaldatud rohkem kui sajandi jooksul üles kirjutatud pärimustekstide kogujad, rääkijad ja allikad viivad kokku teose lõpus olevad allikaviited ning rahvajuttude ja rahvaluulekogujate registrid. Muidugi ei puudu ka kasutatud allikate, kirjanduse ja lühendite nimestik.

Raamatu kujunduslikust küljest tuleks eraldi juttu teha. 2009. aasta alguses selgus, et raamat valiti Eesti 25 kauneima raamatu hulka, kusjuures selle väljaande puhul tõstsid hindajad esile head ajastutunnetust ja tugevat tüpograafiat. Tegemist on tõesti imponeeriva ja suurejoonelise teosega. Suure perekonnaalbumi mahus ja musta sametisse köidetud ning kuldtähtedega kirjatud raamatus on iga uuest mõisast jutustav lehekülg kuldse läikega paberil. Fotode ja illustratsioonide valikul on koostaja teinud ära märkimisväärse töö. Need on leitud mitmete Eesti muuseumide ja arhiivide ning eraomanike kogudest. Enamuse illustratsioonidest moodustavad maalitud portreed ja vanad fotod mõisahoonetest ja interjööridest ning mõisaomanikest. See, et kujundaja on raamatule põhitooni andma valinud just suured, vahel ka üle kahe lehekülje ulatuvad omaaegsed maalid ja fotod mõisatest, interjööridest, prouddest ja härradest, annab raamatule ka põhitonaalsuse. Selline kujundus tundub nagu märku andvat justkui sellesamast tänapäeva inimesele omasest mõisaelu ja -aja idealistlikust vaatepunktist. Kõik need vanad portreed üllastes poosides, oma parimates riietes, ehete ja aumärkidega inimestest sisaldavad sõnumit võimust, ilust ja ka tarkusest. Sootuks teises võtmes on raamatusse valitud pärimustekstid, mis

jutustavad hoopis teisi ja tunduvalt vähem meeldivaid lugusid nendetsamadest uhketes poosides prouadest-härradest ning nende suurejoonelistest elamutest.

Tasakaaluks on koostajal õnnestunud leida ka mõned fotod talupoegadest, mõisa-teenijatest ja mõisakooli õpilastest. Nemad on ju need, kelle maailma peaks see uhke teos meile tutvustama. Nende väheste siin avaldatud talupoegade fotode kaudugi on tajutav kahe Eestimaal elanud kogukonna eraldatus. Kontrasti uhkete mõisafotodega loovad näiteks seesama üldtuntuks saanud foto kahest Mahtra mõisa talupojast (lk 229) või käru lükkavast viletsast vennikesest Valkla mõisa ees. Mõjusad ja meeleolukad on ka fotod mõisate ahervaremetest pärast 1905. aasta mässu (lk 99, 163). Mõisahoonete ja -parkide tänapäevase seisundi toovad lugeja pilgu ette mitmed Juhhan Maiste, Veljo Ranniku ja koostaja enda fotod.

Nii nagu Rootsi aeg on eestlaste jaoks saanud sajandite möödudes idealistliku käsitluse, on ka Saksa parunite valitsemisaeg minetanud eestlaste silmis oma kurja näo. Üks põhjusi on kindlasti aeg, aga leebemale suhtumisele orjaaega andis ilmselt põhjust ka mitmete eestlaste unistuste täitumine: 19. sajandi talude päriseksostmine ja 1920.–1930. aastate omariikluse eufooria, kus eestlastest endist said mõisasüdamete omanikud. Hilisemal poolsajandil tumestasid endise orjarahva mälu punavõimude poolt põhjustatud vaata et sama julmad kannatused ja alandused. Siiski, nagu ka Mari-Ann Rummeli raamatus tõdetud – eestlased ärkasid rahvana Saksa mõisnike ajal ning saksa kultuuri eeskujud ja laenu on süvitsi eesti kultuuris, nii nagu saksa verigi meie veres. Nii et vahest just sellepärast, et raamatu kirjastajate ja kujundaja valitud suurejooneline vorm peegeldab tänapäeva inimeste idealistlikku vaadet mõisatest ja mõisaelust, teeb kogumik tajutavaks ka selle vahe, mis valitses küla- ja mõisamaailmade vahel.

Tänapäeval

on mõisast ja mõisate ajaloost on saanud eestlaste identiteedi osa. Mõisakultuuri ja ajaloo esiletoomine on selle üks väljundeid. Tänapäeval on üha enam probleemiks nendele uhketele ja vähem uhketele ajahambast puretud hoonetele otstarbe leidmine. Mõisates asuvad koolid, vanurite kodud, palju mõisaid on tänapäeval eravalduses. Paljud mõisad lihtsalt lagunevad ja endised uhked pargid võsastuvad. Üks võimalike mõisa kasutusalasid on kohaliku turismi edendamine. Sel juhul on siin võimalik turustada ka mõisaajast jutustavaid lugusid-legendid. 2008. aasta kevadel käisin koos kolleegidega turistina Järvemaal Sargvere mõisas, kus sealne Maakultuuri Edendamise Selts pakkus mõistliku tasu eest legendide retke mõisas ja mõisapargis ja külalisi võttis vastu Sargvere mõisa härrasrahvas koos teenijaskonnaga. Täiendavalt võis tellida väikese eine ja valida oli mitme nimetuse vahel: kas “Punahärra pärastlõunane kõhutäide” või “Parunessi parim osa päevast”.

Selle ilusa raamatu puhul ei ole koostajale palju ette heita. Vahest seda, et sissejuhatuses (lk 18) esitatud koostajapoolne pärisorjuse võrdlus tänapäevase pangaorjusega tundus sama naiivne kui mõisniku rikkuse võrdlemine pangahärra omaga. Nende kahe vahe on ikkagi hiigelsuur. Tänapäeva demokraatlikus ühiskonnas on inimestel valikuid ja võimalusi, tollases ühiskonnas määras ainuüksi sünnipära inimeste saatuse.

TUTVUSTUS

Kogumiku pealkiri – *Mõisalegendid* – loob eesti folkloristikas omamoodi pretse-
dendi ja annab tunnistust koostaja vastutulekust lugeja arusaamadele ja maitsele
(tegemist ei ole teadusliku käsitlusega). Viimast võib antud olukorras ka mõista.
Žanriliselt on raamatus esile tulev materjal üsna kirju. Siin leidub pajatusi, naljan-
deid, memoraate, mälestusi ja (pila)laule, aga peamine rõhk on selles valimikus ikka-
gi usundilistel ja kohamuistenditel. Ingliskeelses teadus- ja rahvakeelses pruugis
oleva *legendi* vaste on eesti keeles *muistend*. Paraku on aga viimase tähenduslik potent-
siaal jäänud võõraks ja kitsaks kajastamaks kõiki muutunud arusaamu, mis viimas-
tel aastakümnetel selle žanri mõistmises ja määratlustes on toimunud. Nii ongi juh-
tunud, et populaarses kõnepruugis ja meedias on alates 1990. aastate teisest poolest
sedalaadi pärimusjuttude puhul juurdunud nimetus 'legendid'. Teaduskeeles on oma-
keelsed terminid väga olulised ja tundub et jutu-uurijatel oleks aeg muistendi ja
legendi puhul kindlamaks seisukohavõtuks, mis väga vabalt võiks tähendada ka lepli-
kumat suhtumist rahvapärasesse terminoloogiasse.

Lõpetuseks tahan *Mõisalegendid* koostajat ja kirjastajat tänada ilusa ja huvita-
va kogumiku eest, mis rikastab eestlaste teadmist neist endist ning järgmiseks ootaks,
et kohapärimuse üldistavast aspektist jõutaks näiteks nendesamade muistendite
sisulisema ja interpreteerivama analüüsini.

Eda Kalmre

BOOK REVIEW

A Book on Balkan Astronyms

Mladenova, Darina. *Zvezdnoto nebe nad nas. Etnolingvistichno izsledvane na balkanskite narodni astronimi*. [The Starry Sky above Us. An Ethnolinguistic Study of Balkan Folk Astronomy.] Sofia: Prof. Marin Drinov 2006. 421 pp.

The analysis is provided by Andres Kuperjanov.

Manors, Manor Lords and Peasants

Mõisalegendid. Harjumaa. [Manor Legends. Harju County]. Compiled by Mari-
Ann Rimmel. Designed by Angelika Schneider. Tallinn: Tänapäev 2008. 503 pp.

The reviewer of the book is Eda Kalmre.